

אחוזות רבי יהודה הנשיא ברמת הגולן - מקורות ופרשנותם

במאמר זה נעסוק בזיהוי מיקומן של אחוזות רבי יהודה הנשיא המוזכרות בירושלמי מסכת שביעית, ונציע למקמן בשטח המישורי הפורה בדרום רמת הגולן.

האחוזות מופיעות בדיון בדבר בקשה לפטור את הגולן ממצוות התלויות בארץ:

רבי חונא בעי מישרי ההן יבלונה. אתא לגבי רבי מנא אמר ליה: הא לך חתום! ולא קבילי עילוויי מיחתום. למחר קם עימיה רבי חייא בר מדיא, אמר ליה: יאות עבדת דלא חתמת, דרבי יונה אבוך הוה אמר: אנטונינוס יהבה לרבי תרין אלפין דשנין באריסו. לפיכך נאכל אבל לא נעבד בסורא ופטור מן המעשרות מפני שהיא כשדות גוים (ירושלמי שביעית פ"ו ה"א, לו ע"ד).

תרגום: רבי חונא רצה להתיר את יבלונה. בא לפני רבי מנא, אמר לו: חתום (על כתב ההיתר) ולא קיבל (רבי מנא את הצעתו). למחרת, בא אליו ועמו רבי חייא בר מדיא, אמר לו: נכון עשית שלא חתמת, שרבי יונה אביך היה אומר: אנטונינוס נתן לרבי אלפיים שדות באריסות. לפיכך נאכל אבל לא נעבד בסורא (סוריה) ופטורין מן המעשרות מפני שהיא כשדות גויים.

חלוקות הדעות בין הפרשנים והחוקרים מה הכוונה במילה "דושנין"¹. יש הסוברים כי הן חלקות קרקע, כלומר שיעור מידתו של שטח, ויש הסוברים כי כוונת המושג היא למקומות דשנים וטובים מבחינת גידולי הקרקע, ואולי הכוונה כי כל 'דושן' הנו חווה חקלאית.²

לפי כל הדעות השטח המתואר בירושלמי - "אלפין דשנין" - הוא שטח גדול מבחינה גאוגרפית, בין אם הכוונה לאלפיים יחידות קרקע בגודל מסוים, ובין אם הכוונה היא לאלפיים חוות חקלאיות - אפילו היו חוות משפחתיות קטנות.

1. ראה סיכום הדעות אצל י' פליקס, **תלמוד ירושלמי - מסכת שביעית**, ירושלים תשמ"ז, עמ' 69, הערה 302. בתרגומנו למעלה נקטנו בביטוי הפשוט 'שדות'.
2. פני משה על הירושלמי (שביעית יז ע"א).

הוצאת תבונות מכללת הרצוג

יש שהסבירו את המילה 'דושנין' כסוג של אחוזה מלכותית המוענקת על ידי המלכות כהטבה לאדם חשוב או לבעל תפקיד.³ לכן הציעו חוקרים אלו לתקן ולכתוב 'תרין דושנין' במקום 'תרין אלפיין'. לשיטתם המילה 'אלפיין' מאוחרת,⁴ ובפועל קיבל רבי מאנטונינוס שתי אחוזות בלבד.⁵

שם המקום הנזכר בפרשת ההיתר הוא 'יבלונה', וכבר כתב ש' קליין⁶ כי הכוונה לגולן ולפנינו חילוף אותיות.⁷

מקור נוסף בירושלמי הנוגע לעניין אחוזות רבי נמצא במסכת עבודה זרה. המקור עוסק בשאלת העברת יין בדרך מצידן:

אמר רבי חנינה: מעשה בקרון אחת משל בית רבי שהפליגה יותר מארבעת מיל. אתא עובדא קומי רבנן ואכשרון. אמרין בהדא איסטרטא דציידן הות וכולה מישראל הוות (ירושלמי עבודה זרה פ"ה ה"ה, מד ע"ד).⁸

תרגום: אמר רבי חנינה מעשה בקרון אחד של בית רבי שהפליג יותר מארבעה מיל. בא המעשה לפני חכמים והכשירו (את היין שבקרון). אמרו בדרך של ציידן היה (הדבר) וכולה של ישראל הייתה.⁹

הזיהוי המקובל ל'ציידן' הנו בית-ציידא לחוף הירדן (סמוך לשפת הכינרת),¹⁰ ואם כך ניתן להסיק כי אחוזות רבי היו באזור שהתחבר בדרך נוחה וידועה לבית ציידא.¹¹

3. H. Szubin & B. Porten, 'Royal Grants in Egypt: New Interpretation of Driver - 2', *JNES* 46 (1987), pp. 39-48.
4. לדעתם זו תוספת של המעתיק שלא הבין את המושג 'דושנין' והיה נראה לו שהענקה כזו אינה ראויה לר' יהודה הנשיא.
5. עיין במאמרו של ח' עמיצור, 'שאלת היתר הגולן במאה הרביעית לספירה', בגיליון זה של **על אתר**, עמ' 75-82.
6. ש' קליין, 'עבר הירדן היהודי', בתוך: **הגולן - לקט מאמרים** (1969), עמ' 117-118.
7. מדובר אם כך בחילוף של שתי אותיות: גימ"ל < יו"ד, וכן ו"ו < ב"ת.
8. חילוף הגימ"ל והיו"ד פשוט יותר, אך חילוף ו"ו ובל"ת בעייתית, ועל כך מביא קליין מובאות נוספות: משנה סוטה פ"ט מט"ו: "הגליל יחרב והגבלן ישום", וכן: בבלי סנהדרין צז ע"א. [ועיין במאמרו של י' רוזנסון, 'גולן - גבלן', בגיליון זה של **על אתר**, עמ' 211-214 - המערכת].
8. וכן בבלי שבת קכב ע"א:
"ואמר רבי אבא בר כהנא: התיר להם רבי חנינא לבית רבי לשתות יין בקרונות של נכרי בחותם אחד - ולא ידענא אי משום דסבר לה כרבי אליעזר, אי משום אימתא דבי נשיאה".
רש"י (שם, ד"ה אי משום אימתא דבי נשיאה): 'שהיה הנכרי המביאו ירא מן הנשיא שהיה שליט על פי המלכות'.
9. ואם כך בצדי דרך זו (מבית ציידא לגולן) היו שדות ישראליים ברשותו של בית רבי (ר' יהודה הנשיא).

הוצאת תבונות מכללת הרצוג

רבו הסברות באשר למקומן של האחוזות. ישנם הסוברים מתוך מקורות אלו כי מיקומן של אחוזות רבי הנו באזור הכפר דבורה ('דבוריה') במרכז הגולן,¹² יש המוצאים את מיקום האחוזות בצפון הגולן,¹³ ויש המחפשים אותן בבשן.¹⁴

הזיהוי על פי רשימת ערי דרום הגולן במכתבי אל עמרנה

ברצוני להציע לזהות את מיקום האחוזות בדרום רמת הגולן, בהסתמך על מספר מקורות, קדומים בהרבה למקורות חז"ל שנזכרו כאן, שניתן לשייכם לאזור. הנחת היסוד בהלך המחשבה שיוצע כאן היא כי אזור דרום רמת הגולן נודע כבר בימים קדומים כפורה וכעשיר בחקלאות. השם 'בלונה' עשוי לקבל משמעות בעקבות שמה של אחת מהערים הקדומות שבו.

10. בית ציידא נזכרת אצל יוסף בן מתתיהו, קדמוניות יח, ב, א, שם ד, ו (מהד' א' שליט), ירושלים תשמ"ג, עמ' 283, 291, וכן מלחמות היהודים ב, ט, א (מהד' י' שמחוני), תל אביב 1968, עמ' 143. כן ראה: נ' גליק, **הירדן**, ירושלים תשט"ז, עמ' 29, 110-111; מ' נון, **הכנרת**, תל אביב תשל"ז, עמ' 19-20. יש עדויות לשפע דגים במקום. כך עולה מהירושלמי מפי רבן גמליאל: "מעשה שהלכתי לצידון והביאו לפני יותר משלוש מאות מיני דגים בתמחוי אחד" (שקלים פ"ו ה"ב, נ ע"א); וכן ר' חנינא הביא לאדריינוס פסיונים מצידון (קוהלת רבה ב, ח). עם זאת, ישנם הסוברים כי 'צידון' במובאה זו הנה צידון, וראה: א' אופנהיימר, **הגליל בתקופת המשנה**, ירושלים תשנ"א, עמ' 148, וכן: ג' אלון, **תולדות היהודים בארץ ישראל בתקופת המשנה והתלמוד**, ב, תל אביב תשט"ז, עמ' 257.
11. דרך זו צריכה להיות דרך ראשית ואולי דרך רומית מוכרת (בינלאומית). על הדרך ראה ע' ליבנר, 'הלכות יין נסך ודרך רומית אחת בגולן', בגיליון זה של **על אתר**, עמ' 193-198. וכן: צ' אילן, 'סקר דרכים בגליל המזרחי', **חדשות ארכיאולוגיות** צד (1989), עמ' 12-13.
12. עיין: ח' עמיצור, 'בין הרמה ובין בית אל בהר אפרים - לשאלת זהות השם דבורה-ברניקי בתקופת המשנה והתלמוד', בתוך: ז"ח ארליך (עורך), **שומרון ובנימין** ג (תשנ"ג), עמ' 181-186. הוא כותב כי הייתה דרך לאורך גדתו המזרחית של "הירדן ההררי" לקישור בין בית-ציידא ודבורה (מוזכרת דרך מזרחית לירדן אצל ג' שומכר - G. Schumacher, *The Jaulan*, London 1888, מפה). וראה עוד: D. Urman, *The Golan, a profile of a region during the Roman and Byzantine periods*, Oxford 1985, pp. 20-23.
- גם אם נקבל את הצעתו של ח' עמיצור למיקום האחוזות בכפר דבורה, הרי לשיטתו קיימות שתי אחוזות בגולן - באזורנו (דרום הגולן) ובכפר דבורה. וראה עוד - H. Amitzur, 'A Severan Estate in North-East Palestina Secunda', *Proceedings of the First International Severan Studies Conference*, Albano-Rome (in print).
13. 'לוי וא' כרמל, פירוש 'קב ונקי' על ירושלמי שביעית פ"ו ה"א, ירושלים תשל"ט, עמ' קכ, שכט ומפה, משווה אולי ל'גיבלנה' - חבל ארץ המוכר לו ממקורות רומאיים.
14. צ"א מעוז, **רמת הגולן בעת העתיקה**, קצרין תשמ"ו, עמ' 32-34.

הוצאת תבונות מכללת הרצוג

המקור העיקרי הנו מכתב מספר 256 מארכיון אל-עמרנה (= EA 256) מהמאה הארבע עשרה לפנה"ס.¹⁵

המכתב הנו של מתבעל שליט פחל לסוכן פרעה בכנען, ובו מדווח מתבעל כי מלך עשתרות בא לעזרתו כאשר ערי גא-רי לקחו ממנו שתי ערים.

האם לא היה זה מטעם שולם מרדוך שהעיר עשתרת באה לעזור לפחל כאשר לחמו בו כל ערי גא-רי. העיר אדמו (u-du-mu), העיר אדורי (a-du-ri), העיר אררו (a-ra-ru), העיר משקי (mo-os-qi), העיר מגדל (ma-ag-da-li), העיר עין-ענב (he-ni-a-na-bi), העיר זרקי (za-ar-qi), וכאשר נכבשה העיר עיון (ha-iu-ni) והעיר יבילים (ia-bi-lima).¹⁶

אולברייט זיהה חמש מתוך תשע הערים ברשימה זו.¹⁷ את עיון זיהה עם עיון שבתחום סוסייתא (צפונית לחמת גדר),¹⁸ ואת יבילים באבילה (עיר הדקאפוליס - תל אביל).

מזר העלה השערה,¹⁹ כי נפלה טעות סופר בעת כתיבת המכתב, וכי נשמטה ממנו הברה אחת GA-[SU]-RI, ומתוך כך לדעתו רשימת ערים זו חופפת את ערי הגשורי - תחום נחלתו של הגשורי המופיע בימי שאול ודוד (שמ"ב י"ג, לז-לח, י"ד, כג, לב, ט"ו, ז-ח ועוד).

ק' אפשטיין סיכמה את הזיהויים השונים למיקום הערים ברשימה.²⁰ נסקור בקצרה את הזיהויים השונים שבהם נסתייע:

15. ראה: W.L. Moran, *Les Letters del Amaarna*, Paris 1987, pp. 483-485 (הספר יצא לאור גם בתרגום אנגלי: W.L. Moran, *The Amaarna Letters*, Baltimore 1992, pp. 309-310).

16. תרגום על פי צ"א מעוז (לעיל, הערה 14), עמ' 147.

17. W.F. Albright, 'Tow little understood Amarna Letters from middle Jordan valley', *BASOR* 89 (1943), pp. 7-15.

18. תוספתא שביעית פ"ד ה"י (מהד' ליברמן, עמ' 181), ירושלמי דמאי פ"ב ה"א כב ע"ד. עיין: ז' ספראי, **הישוב היהודי בגולן לאחר חורבן בית שני**, קשת תשל"ח, עמ' 14-18; י' זוסמן, 'כתובת הלכתית מעמק בית שאן', בתוך: י' נוה (עורך), **מקראה על כתובות יהודיות, ירושלים תשמ"א**, עמ' 117-118.

19. ב' מזר, 'ארץ כנען ערב תקופת האבות', **ארץ ישראל ג** (תשי"ד), עמ' 21, וכן: הנ"ל, 'גשור ומעכה', **ציון כג-כד** (תש"ט), עמ' 115-123 (**הגולן - לקט מאמרים**, תל אביב 1969, עמ' 69-77; B. Mazar, 'Geshur and Maachah', *JBL* 80 [1961], pp. 16-28).

20. ק' אפשטיין, 'הרהור נוסף על ערי ארץ גרו-גשורי', בתוך: מ' הלצר, א' סגל, ד' הופמן (עורכים), **מחקרים בארכיאולוגיה ובהיסטוריה של ארץ ישראל מוגשים למשה דותן**, חיפה תשנ"ג, עמ' 83-90, וכן: ג' גליל, 'ערי הממלכה הכנעניות במאה ה-14 לפנה"ס, הקפן ומעמדן המדיני', **קתדרה** 84 (תשנ"ז), עמ' 7-52.

הוצאת תבונות מכללת הרצוג

1. **עיון.** אולברייט זיהה את עיון בכפר אל עיון צפונית לחמת גדר. בסקר החירום נמצאו ממצאים מכל התקופות הרלוונטיות.²¹
  2. **נוב.** לפי אולברייט מזוהה במעיין מזרחית לנוב. אהרוני מציין²² כי עיר זו מופיעה גם בפפירוס אנסטאסי א' מן המאה העשרים לפנה"ס ומקומה בדרך מדמשק לעמק הירדן.²³ בחפירות הצלה בתל נוב, בצומת מושב נוב בגולן, נתגלו ממצאים מן המאה התשיעית לפנה"ס ואילך בלבד.²⁴ ייתכן שמיקום העיר היה בסמוך למעיין בנחל נוב או בחרבת עין טארוק.²⁵
  3. **אדורו.** צ' מעוז מציע לזהותה עם תל-אבו-מדוור בנחל סמך.²⁶ יש באתר ממצא מתאים, ונראה כי היה ממוקם על הדרך הקדומה מעמק הירדן לרמת הגולן.
  4. **אררו.** מזר מקשר שם זה לשם אזור המופיע במקור מצרי מן המאה העשרים לפנה"ס ושמו א-ר-ר (א-ל-ל), בקצה תחום רתנו העליונה (ארץ כנען).²⁷ תיאור האזור הנו:

בחרתי לי בארצו ממבחר אדמתו, אשר היתה על גבול מדינתו (של שליט רתנו העליונה); ארץ זו טובה היתה, ארר שמה, ויהיו בה תאנים וגפנים וינה רב ממים; דבשה בשפע ושמןה עצום, כל פרי על עצייה, ויהיו בה שעורים וחיטים ואין מספר לבקרה.²⁸
  - אחיטוב דוחה השערה זו של מזר.²⁹ מעוז מציע שני אתרים לזיהוי אררו וההצעה העדיפה לדעתו היא תל עין אל חרירי,³⁰ ששמו דומה ושבו ממצאים מתקופת הברונזה המאוחרת.
21. מ' כוכבי, 'יהודה שומרון והגולן', הסקר הארכיאולוגי בשנת תשכ"ח, ירושלים תשל"ב, עמ' 291, אתר מס' 203 (= "סקר החירום").
  22. 'אהרוני, התנחלות שבטי ישראל בגליל העליון, ירושלים תשי"ז, עמ' 59, 124; 'אהרוני, ארץ ישראל בתקופת המקרא, ירושלים תשמ"ח, עמ' 149-150.
  23. לפי אהרוני מיקום העיר לפיכך הנו בבשן - מזרחית לזיהוי של אולברייט.
  24. ש' וקסלר, 'תל נוב', חדשות ארכיאולוגיות קו (תשנ"ז), עמ' 12-13 (אמנם החפירה הייתה רק חפירת הצלה קטנה).
  25. היתרון במיקום העיר ליד נוב של היום הוא מצד שימור השם בגלל מיקומה בסמוך לדרך הראשית. על הדרך עיין מ' כוכבי, 'הגולן בתקופת המקרא', בתוך: א' דגני ומ' ענבר (עורכים), ארץ הגולן והחרמון, תל אביב 1993, עמ' 294 ומפה שם.
  26. צ"א מעוז (לעיל, הערה 14), עמ' 148.
  27. ב' מזר, 'גשור ומעכה' (לעיל, הערה 19), עמ' 117.
  28. התרגום על פי 'אהרוני, ארץ ישראל בתקופת המקרא (לעיל, הערה 22), עמ' 117.
  29. S. Ahituv, *Canaanite Toponyms in Ancient Egyptian documents*, Jerusalem 1984, p. 66.
  30. סקר החירום, עמ' 281-282, אתר מס' 137.

הוצאת תבונות מכללת הרצוג

5. **יבילים.** המקום מופיע במכתב הנידון כעיר שלקחו ערי גא-רי ממושל פחל. מזר, בעקבות אולברייט, מזהה את העיר בתל אביל דרומית לחמת גדר, ומעיר כי לא נמצאו באתר ממצאים מהתקופות הרלוונטיות (ברונזה מאוחרת וברזל).

בגלל ריחוקה של אביל מאזור שאר הערים הנזכרות במכתב ומכיוון שאין בה ממצאים מהתקופות האלו, ברצוני להציע כי גם עיר זו שכנה מצפון לירמוך, בסמיכות לשאר הערים ולעיר עיון, ולכן 'נדרשה' לוויכוח בין פחל וערי ארץ גא-רי.

ברצוני לטעון, כי מבחינה לשונית יש מקום להשוואת שני השמות, 'יבלונה' המאוחר ו'יבילימה/יבילומה' הקדום. בשני המקרים ניתן לשער זיקה לשונית לי-ב-ל. אשר משמעותו³¹ פלג/נחל/יובל.³² הסיומת 'מה' - MA³³ באכדית הנה סיומת אינקליטית³⁴ וניתנת להורדה, וכך ניתן אולי לנהוג בסיומת 'נה' בארמית.

אם נסכם את הזיהויים השונים (את חלקם לא פרטנו בהרחבה), ניתן למקם את כל הערים באזור דרום רמת הגולן - מחמת גדר בדרום עד יובלי נחל גמלא בצפון. אם השערתם של מזר ואהרוני לזיהוי 'אררו' עם 'ארר' נכונה, הרי שבידינו תיאור של חבל ארץ פורה המאופיין בריבוי חיטה ובקר.

סיכום

בידינו תיאור תלמודי של אחוזות רבי המשתרעות על שטח נרחב ופוריותן רבה (ואולי מתוך כך בא שמן). שם מקום החוות דומה לשם המופיע במכתב EA 256,

31. א' אבן שושן, ערך 'יבל', **המילון החדש**, ירושלים תשכ"ד, וכן א' בן יהודה, ערך 'יבל', **מלון ללשון העברית**, ירושלים-תל אביב 1948, עמ' 1945 והערה 2, שם. משמעות י-ב-ל זהה גם בשפה הערבית.

32. אם כך ניתן למקם את העיר על פי משמעות השם באתר גדול הנמצא ליד מים כדוגמת אל עיידיא - אתר 204 (סקר החירום, עמ' 291), שמשמעות שמו: 'הנובע', מתמיד והולך, ובו ממצאים מתקופת הברונזה התיכונה 2 ואולי מתקופות הברזל. לחילופין ניתן למקם עיר זו באתר ללא שם מס' 206 (סקר החירום, עמ' 292) ליד ח' נצרייה. האתר נמצא על הדרך העולה לגולן מעמק הירדן, יש בו ממצאים מתקופות הברונזה המאוחרת והברזל ובצמוד אליו נובע מעיין.

33. על הסיומת באכדית עיין: A.F. Rainey, 'Enclitic - MA and the logical predicate in old Babylonia', *IOS* (1976), pp. 51-58.

על הסיומת באוגריתית להשוואה עיין: א"ד זינגר, 'המ' הסופית (= MA) בשפת לוחות אוגרית', **ידיעות י** (תש"ג-תש"ד), עמ' 54-62.

34. סיומת MA באכדית באה כתוספת לשורש/מילה ואיננה חלק ממנה, כאשר כתוספת לפועל משמעותה בדרך כלל חיבור בין מילים וכתוספת לשם היא נועדה בדרך כלל לחזק (אולי חיזוק למשמעות השם, ועדיין ישנן תוספות שאינן ברורות).

הוצאת תבונות מכללת הרצוג

אשר את כל עריו ניתן לזהות בדרום רמת הגולן. שם נוסף ממכתב זה (אררו/א-ר-ר) ניתן לשייך לתיאור אזור פורה, הידוע ממקור נוסף כאזור בעל תנובות קרקע משובחות המשמש גם לגידול בקר.

אם נשווה את מאפייני דרום הגולן בימינו לתיאור זה, נראה כי גם היום עשיר האזור בדגן ומרבים לגדל בו בקר.

אחוזות רבי היו מן הסתם קשורות לבית ציידא בדרך טובה, ואולי זו הדרך הבינלאומית שירדה מרמת כורזים מזרחה, דרך בית-ציידא, ועלתה לרמת הגולן דרך שלוחת לוויא.

בניתוח דלעיל יש כדי להורות כי מיקומן של אחוזות רבי יהודה הנשיא היה במישור הפורה בדרום רמת הגולן.

